

Akşin SOMEL**Röportaj: Sinan Yıldırım**Tarih: 25 Aralık 2007 saat 14.00**Yer: Sabancı Üniversitesi, Tuzla**Kayıt Çözümleme: Mirlinda Banjska*

Sinan YILDIRMAZ: *1908'i nasıl tanımlarsınız? 1908 sizce bir burjuva devrimi midir, yoksa bir askeri bürokratik darbe midir? Nasıl tanımlamak mümkündür sizce?*

Akşin SOMEL: Aslında sizin sorunuz da bir ölçüde benim vereceğim cevabı kısmen ihtiva ediyor. Bir burjuva devrimi demek çok kolay değil çünkü, Osmanlı burjuvazisi esas olarak Rumlar ve Ermenilerden oluşan bir zümredir. Öte yandan bir Müslüman burjuvazisi, bir sanayi ve bir ticaret burjuvazisi anlamında çok çok yetersizdi, belki de kısmen esnaftan oluşurdu. Bazı araştırmacılara göre, mesela Fatma Müge Göçek'e göre, Osmanlı bürokrasisi aslında bir burjuvazi olarak tanımlanmalıdır. Ama buna şahsen ben çok fazla katılmıyorum, çünkü aşırı derecede devletle eklenmiş bir yapı. Ama öte yandan 1908 devrimini sadece bir darbe olarak, bir askeri bürokratik darbe olarak görmek eğiliminde de değilim. Çünkü darbe dediğimiz şey iktidara geçici bir el koymadır. Yapısal bir takım değişiklikler içermez ve dolayısıyla da tersi olarak bir dönüşüm yoktur. Bir iktidarın sadece şiddet yoluyla, kaba kuvvet yoluyla el değişmesine biz darbe deriz. Hâlbuki devrimde sadece şiddet yoktur, ayrıca bir kitle tabanı da söz konusudur, veya şiddet olmasa bile bir kitle hareketi vardır. Buna ek olarak devrim dediğimiz olay ciddi bir nitel dönüşüm içerir. Gerçi devrim öncesi dönemde bir birikim söz konusudur, ve devrimi hazırlayan koşullar oluşur fakat o devrim gerçekleştiğinde artık hiç bir şey eskisine benzemeyecektir. Dolayısıyla 1908 hadisesi, *Jön Türk* ihtilali bir devrimdir, fakat bir memur ve asker devrimidir, bildiğimiz anlamıyla bir burjuva devrimi değildir. Buna ilaveten, Makedonya'da, Manastır'da, Kosova bölgesinde olup biten hareketlere bakacak olursak, özellikle Arnavut katılımını düşünecek olursak, kitlelerin de bir ölçüde etkin olduğu bir devrimdir.

Bu kısmı biraz daha açabilir misiniz? Kitleler destek, kitlelerin bu süreç içinde yer alış ve konumlanış biçimlerine ilişkin ve bunların sınıfsal konumlarına ilişkin neler söyleyebiliriz?

Sınıfsal konum hakkında pek fazla bir şey söylemek doğru değil. Devrim deyince aklımıza daha çok belki *Marksist* anlamda bir emekçi sınıfın veya elinde mülkiyet olmayan veya üretim araçları olmayan bir kitlenin veya sınıfın, üretim araçlarına sahip olanlara karşı gerçekleştirdiği bir hareketi düşünürüz. Veya Fransız Devrimi'nde olduğu üzere üretim araçları itibarıyla zaten büyük ölçüde başat konumdaki burjuvazinin sahip olmadığı siyasal erke el koymak üzere kadim feodal egemen sınıfları devirmesi aklımıza gelir. O anlamda kullanmıyorum ben devrim kavramını. Bu, daha çok yeni bir düzenin oluşması anlamında bir devrim. Kitleler deyince, bu kitlelerin sınıfsal bir tanımı yapmak mümkün değil. Burada daha çok

* Yard.Doç.Dr., Sabancı Üniversitesi, Tarih Bölümü.

belki milliyetçi bir korkunun getirdiği bir hareketi, sınıfsal bir hissiyattan ziyade belki milliyetçi bir hissiyat görüyoruz. Bu hissiyat ise daha çok Arnavut milliyetçiliğinin bir hissiyatıydı. Şunu söylemek lazım; 1878 *Berlin Anlaşması*'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bir imparatorluk olarak uzun vadeli bir geleceği olacağına dair kimsede, en tepede Sultan Abdülhamid'den tutun da tabandaki muhacirlere değin, bir güven duygusu kalmamıştı. Bu koşullar altında, özellikle sınır bölgelerinde veya merkezi bölgelerde olmayan vilayetlerde ve Türk olmayan Müslümanlar arasında, giderek artan bir milliyetçilik ortaya çıktı. Arnavutlar ve Suriye coğrafyasındaki Araplar arasında, özellikle okumuş kesimlerde, ulemeda, milliyetçilik ortaya çıktı ve bu sefer milliyetçilik hafif de olsa kitlelere yansımaya başladı. Biz bunu özellikle Balkanlar'da Arnavutlar arasında görüyoruz. Çünkü Arnavutların kendi bakış açılarından korkusu şuydu: “eğer İmparatorluk parçalanmaya devam edecek olursa, o takdirde biz Arnavutları -ki Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrıcalıklı bir konumdaydık ve ulusal bütünlüğümüz de vardı- şimdi bir taraftan Sırlar, bir taraftan Bulgarlar, Güneyden Yunanlılar, Kuzeyden de Karadağlılar parça parça edecekler ve biz kendimizi koruyamayacağız”. O yüzdendir ki 1877-1878'den itibaren karşımıza bir Arnavut milliyetçiliği çıkmıştır. Bu başlangıçta bir okumuş kesim zümresinde ortaya çıkan bir şeydi ama Arnavut kitleleri arasında da bu duygular arttı. Zira *Makedonya meselesi* dediğimiz bir mesele var. Yani *Berlin Kongresi*'nin çizdiği sınırlar dolayısıyla bugün Makedon dediğimiz halklar, yani Bulgar halkı o zamanlar Bulgar deniliyordu fakat daha sonra Makedon denildiğini biliyoruz, bu halkın özerk Bulgaristan Prensiği ile birleşme mücadelesi başladı. Öte yandan Bulgarlara rakip Yunan ve Sırp çetecileri de milliyetçi eylemlerde bulunuyorlardı, ve Müslüman Arnavutlar da bunu günbegün hissediyorlardı. Unutmamalıyız ki o devirlerde bütün bu etnik unsurlar birbiriyle içiçe yaşamaktaydılar. Yani Arnavutlar bunu doğrudan hissediyorlardı ve bunun getirdiği korku Arnavut kitlelerine de yansdı ve bu da Arnavut milliyetçiliğini yaygınlaştırdı. İkinci Meşrutiyet'i Makedonya'da başlatan süreç, *Enver* ve *Niyazi*'nin Makedonya dağlarına çıkışlarıdır biliyorsunuz. Bunların dağa çıkışlarının lojistiğini de Arnavut milliyetçileri sağlamışlardır. Aslında *Şükrü Hanioglu* bunu çok iyi araştırmıştır. *Preparation for a Revolution* kitabında bu konuyu detayıyla ele almıştır. Yani Makedonya'da başlatılan hareketin aslında Arnavut milliyetçi örgütlenmesi olmaksızın gerçekleşemeyeceği yazmıştır. O anlamda bir kitlesel destek vardır. Fakat özellikle gayrimüslim unsurların Osmanlı bütünlüğünü ne derece istediklerini, ne derece istemediklerini biz bilemiyoruz. Çünkü onların da kafaları çok net değildi. Mesela Bulgar Makedon Örgütü içinde *IMRO* diye bildiğimiz, yani *İç Makedonya Devrimci Örgütü*'nün bir kısmı Bulgaristan Prensiği ile bütünleşme yanlısıydı, başka bir kısmı da diyordu ki biz aslında Osmanlı bütünlüğünün yanlısıyız ama demokratik, sosyalist, devrimci, herkesin siyasete eşit şekilde katıldığı, eşitlikçi bir Osmanlı İmparatorluğu istiyoruz diyenler de vardı. Nitekim 1908 öncesinde bazı Bulgar çetecileri – örneğin Sandanski – İttihatçılarla dirsek temasına geçmişti. Sonuç itibariyle kitlesel destek konusunda herkesi içine katabilecek düzeyde, kesin bir şey söylemek zor. Ama şunu biliyoruz, 1908'in Temmuz'unda ilk olarak Manastır'da *Hürriyet* ilan edildiğinde, daha sonradan Selanik bunu takip ettiğinde, sokaklar çok büyük bir coşku içindeydi. Papazlar, imamlar, hahamlar kol kola dans ediyorlardı ve bunun fotoğrafları dahi mevcut. Biz

bundan şunu anlıyoruz aslında; insanlar özgürlük içinde bir Osmanlı İmparatorluğu'na susamış vaziyetteydi.

Bir yandan yükselen farklı milliyetçilik anlayışları, bir yandan da 1908'in getirdiği özgürlük ortamı, cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkilerine nasıl yansdı? Bu anlamda 1908 ve sonrası sürecin cemaatler arası ilişkileri nasıl etkilediğini söyleyebiliriz?

Enteresandır, o zamanlar için tasavvur ettiğimiz dinsel cemaatler gerçekte o kadar türdeş bir bütünlük teşkil etmiyorlardı. Çünkü geleneksel Osmanlı dinsel cemaatlerinde bir kilise yönetimi vardır, bir patrikhane vardır ve o patrikhaneyle bağlı olan bir oligarşik yapı söz konusudur. Bu genellikle İstanbul merkezidir. Fakat öte yandan da onun dışında olan genellikle zanaat ve ticaretle veya mühendislikle, doktorlukla, avukatlıkla uğraşan bir orta sınıf vardır, bir de fakir bir kitle vardır. Yani cemaati bu üç unsur halinde düşünürsek bir kilise ile bütünleşmiş oligarşi, bir orta sınıf, bir de fakir kitleler. Şimdi bu kiliseyle bütünleşmiş oligarşi aslında Abdülhamit istibdadıyla çok yakın ilişkideydi, yani Abdülhamit'e çok yakın duruyorlardı. Bundan dolayı şunu söyleyebiliriz ki, bu cemaatin özellikle kilise ve kiliseye yakın oligarşisi hürriyetten memnun olmamışlardır, çünkü sahip oldukları oligarşik konumlarını kaybedeceklerdi. Buna karşın orta sınıf bundan büyük memnuniyet duymuştur. Fakat bunun cemaatler arasında ilişkilere yani mesela Rumların Ermenilerle, Ermenilerin Müslümanlarla, Yahudilerin diğerleriyle olan ilişkilerine gelince şu karşılaştırmayı yapmak gerekiyor. İkinci Meşrutiyet devriminden memnun olanlar ve olmayanlar. En çok memnun olanlar Bulgarlar ve Ermenilerdi. Çünkü Bulgarlar ve Ermeniler Abdülhamit rejiminin en fazla baskı altında tuttuğu, bir anlamda en fazla dışladığı unsurlardı. Çünkü gerek Bulgar, gerekse Ermeni ulusçu ve devrimci komitacılarının eylemlerinden doğan kan dökümünden ötürü Abdülhamid rejimi gerek Balkanlar'daki Bulgarları, gerekse Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'daki Ermeni nüfusunu büyük bir baskı altında tutmaktaydı. Yani bu iki etnik topluluk bir anlamda istibdatın kara çocukları, yaramaz çocuklarıydılar. Dolayısıyla 1908 devriminden en fazla onlar mutluluk hissetiler. Diğer yandan Rumların durumu biraz daha farklı idi. Çünkü Rumların sınıf oligarşisi değil orta sınıfı da büyük ölçüde Abdülhamit rejimiyle müttefik gibi görünen bir unsurdur. Hatta Abdülhamit döneminde *Ekümenik Patrikhane* ve Osmanlı Devleti öyle yakın bir ilişki içindeydi ki, her ikisi de işbirliği halinde Arnavut milliyetçiliğini baskılıyorlardı. Yine Arnavut meselesine geliyor konu. Arnavutlar deyince akla yalnızca çoğunluğu oluşturan Müslümanlar gelmesin, bir de önemli bir Rum Ortodoks, Hıristiyan Arnavut kesim vardı. Şimdi bu Hıristiyan Arnavutlar arasında etnik aidiyete dayalı bir kimliğin oluşmasını Rum Ortodoks Patrikhanesi baskılıyordu, öte yandan *Bab-ı Âli* de Müslüman Arnavutlar arasındaki etnik oluşumları baskılıyordu. Dolayısıyla bir taraftan Osmanlı Türk *Bab-ı Âli*'si bir taraftan da *Ekümenik Patrikhane* çok sıkı bir çıkar ortaklığı içindeydiler ve bu çıkar ortaklığı Jön Türk devrimiyle yıkıldı.

1908 sürecinde yaşananlara karşı çıkan ve bu durumdan rahatsız olan başka hangi kesimler vardı? Mesela, 1908'in hemen sonrasında bir 31 Mart vakası gerçekleşiyor. Sizce bu anlamda 31 Mart bir karşı devrim olarak tanımlanabilir mi?

Jön Türk devrimiyle birlikte belki ilk kaybedenler Abdülhamit'e yakın olan oligarşik kesimler oldu. En başta *Yıldız Sarayı* oligarşisinin parçası olan *Tahsin Paşa*, *Arap İzzet Paşa* gibi kişilikler sürüldüler, birçoğu yurt dışına kaçtı. Bunlara *Necip Melhame Paşa* da dâhil edilebilir. Abdülhamid'e en yakın olanlar kaçtı. Öte yandan doğrudan doğruya *Yıldız Sarayı* ile çok yakın kişisel ilişki içinde bulunan, özellikle Doğu Anadolu taşrasındaki bazı Kürt aşiret reisleri veya Arabistan'daki ileri gelen bir takım Arap reisleri bu işten memnun olmadılar. Çünkü hepsinin Abdülhamit ile yakın ilişkileri vardı ve zaten Abdülhamit'in İmparatorluğu bir arada tutması idare-i maslahatçılık siyaseti ile gerçekleştiğinden dolayı, bu tür feodal diyebildiğimiz unsurlar bu işten hiç memnun kalmadılar. Ama öte yandan ilk başta İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi, özgürlüğün ilan edilmesiyle birlikte çok büyük bir mutluluk içinde bir anlamda bir özgürlük sarhoşluğuna kapılan grupların bir kısmı da kısa zaman içinde bir memnuniyetsizliğe kapıldılar. Bunun sebebi şuydu: Abdülhamit rejimine karşı olan muhalefet yani bu *Jön Türk* dediğimiz muhalefet kendi içinde bir bütünlük değildir. Yani içinde İttihatçılar var, Prens Sabahattinci olan *Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziye Cemiyeti* var, *Taşnak* örgütü var, ondan sonra Makedonya örgütleri var, *Arnavut Özgürlük Cemiyeti* gibi türlü etnik örgütler söz konusu. Farklı örgütlerin kafasında hürriyet kavramının içerdiği anlamlar birbirinden çok farklıydı. Mesela İttihatçılar açısından hürriyet deyince daha ziyade merkezîyetçi bir denetim altında siyasete eşit katılım anlaşılmaktayken, Ermeni, Arnavut veya Bulgar örgütlerine baktığımızda özgürlük deyince daha çok ademi merkezîyetçilik anlaşılıyor. Mesela yerinden yönetim hakkı daha çok anlaşılıyor. Bunu da tabii onlar 1876 *Kanun-i Esasi*'sinde bulunan çok önemli bir maddeye dayandırıyor. O da *tevzi-i mezuniyet* ilkesidir. *Tevzi-i mezuniyet* merkezi yönetimin bir takım yetkilerin mümkün mertebe taşraya dağıtılması demektir. Ancak bu ilkenin nasıl yorumlanacağı konusunda çok farklı yaklaşımlar da söz konusuydu. Mesela *Prens Sabahattinci* liberaller söz konusu ilkeyi bir tür federalizm gibi düşünürlerken, İttihatçılar kesinlikle böyle düşünmüyorlardı. Dolayısıyla hürriyet kavramı konusunda ciddi anlayış farkları söz konusuydu. Jön Türk devrimi sonrasında zaman içinde İttihatçıların *Meclis-i Mebusan* ve yönetim üzerindeki egemenlikleri arttığı ölçüde bu durumdan memnun olmayan fakat daha önceden hürriyetçi olan bazı unsurlar, Jön Türk devrimine, daha doğrusu İttihatçıların bu dolaylı yönetimine tepki duymaya başladılar. Bir de tabii şu da var, Abdülhamit baskısından kurtulduğu için insanlar çok memnundular, özellikle de İstanbul halkı. Fakat zaman içinde bu özgürlük ortamında kamusal alanda bir takım batıcı nitelikte hareketler başladı. Örneğin sinema filmleri gösterilmeye başlandı, daha önce kısıtlı olan *Karagöz* gösterimleri söz konusu oldu, mesela kadınlar peçesiz dolaşmaya başladılar, hatta bazıları saçını başını açmaya başladı. Bütün bunlar özellikle mutaassıp Müslüman halk arasında, acaba din elden gidiyor mu korkusunu yarattı. Tabii bu korkuyu bir histeriye dönüştüren başka bir şey daha oldu. İkinci Meşrutiyet çok büyük bir iyimserlikle ilan edilmişti. Fakat bu iyimserliğe karşın, Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra iki büyük psikolojik darbe geldi. Bir tanesi Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesiydi ki bu ciddi bir psikolojik darbeydi,

çünkü Osmanlı Devleti orasını adeta kendi toprağıymış gibi kabul ediyordu. İkincisi, hemen akabinde *Bulgaristan Prenslığı*'nin egemenliğini ve bağımsızlığını ilan etmesiydi; bu da ikinci bir darbe oldu. Bunlar eskisi gibi hiç birşeyin örtbas edilmediği, artık sansürün kalkmış olduğu İstanbul basınında büyük birer darbe olarak yansıtıldı, ve ciddi bir moral bozukluğu yarattı. Sonuç olarak Müslüman halk arasında “hürriyet olunca artık her şey elden gidiyor mu” korkusunu yarattı. Bunu bir de mutaassıp Müslümanların tepkisiyle bütünleştirdiğimiz zaman moral bozukluğu ve yönetime karşı duyulan tepkinin oldukça yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Öte yandan İttihatçıların yönetim üzerine baskı kurmaları ve hatta giderek kendilerine karşı çıkan Türk ve Müslüman muhalefet önderlerini öldürmeye başlamaları, örneğin *Hasan Fehmi*'yi öldürmeleri gibi, iktidara duyulan tepkiyi arttırdı. *31 Mart hadisesini* bütün bu sözünü ettiğim gelişmeleri göz önünde tutarak, bu bağlamda düşünmek lazım. Neticede ciddi bir muhalefet ortamı ortaya çıktı ve bu bağlamda *31 Mart olayı* öncesinde giderek artan bir tansiyon vardı. Bir taraftan *Derviş Vahdeti* diye bildiğimiz Kıbrıs kökenli bir *Nakşibendî* şeyhinin yayınladığı *Volkan* gazetesi, öte yandan Prens Sabahattin *Ahrar* fırkasının yarattığı tansiyon söz konusuydu. Özellikle de *Hasan Fehmi Bey*'in Galata Köprüsü üzerinde gece yarısı öldürülmesi bu söz konusu İttihatçılardan giderek daha fazla müşteki olan muhalefeti bir araya getirdi ve bundan kısa bir süre sonra da *31 Mart hadisesi* patlak verdi.

Peki büyük güçler açısından 1908 ne anlam ifade ediyordu? Diğer ülkeler doğrudan bir müdahalede bulunmak ihtiyacı hissettiler mi?

Öyle görünüyor ki büyük güçler 1908'i beklemiyorlardı, bu onlar açısından büyük ölçüde bir sürpriz olmuş olmalıdır. 1908 devrimi gerçekleştiğinde İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin basınında bu hadise doğal olarak olumlu bir gelişme olarak yansıdı ve bu bir anlamda liberalizmin zaferi olarak kabul edildi. Osmanlı Devletinde parlamenter, katılımcı bir rejime doğru bir gidişatin olumlu bir işareti olarak algılandı. Ancak bu görüntüdeki tavrı kesinlikle büyük güçlerin Osmanlı devletine destek vereceği, özellikle İngiltere ve Fransa gibi liberal devletlerin yeni meşruti rejimi destekleyecekleri anlamına gelmiyordu. Çünkü 19. yüzyılın büyük bir kısmında, özellikle 1870'lere değin gördüğümüz gibi İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı destekleme siyaseti artık ortadan kalkmıştı. 1908'e geldiğimizde Avrupa'nın, hatta dünyanın belki de, iki bloğa bölündüğü bir ortamı görmekteyiz. Artık bu dönemde İngiltere, Fransa ve Rusya *Üçlü İtilaf bloğunu* oluşturduklar, öte yandan Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya *Üçlü İttifak bloğunu* kurmuşlardı. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu mesela Rusya'ya karşı desteklemeleri gibi bir ortam söz konusu değildi. Çünkü artık uluslararası siyasi konjonktür tamamen değişmişti ve liberal güçler açısından artık söz konusu olan endişe kaynağı Rusya değil, Almanya'ydı. Böyle olunca da Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa açısından diplomatik ve stratejik ve öneme haiz olsa dahi, bu önem Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak açısından değil fakat paylaşılması sürecinde dengelerin nasıl gözetileceği konusundaki endişenin yarattığı bir önemdi. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma anlamında bir endişe değildi. O yüzden ki 1908 Eylül'ünde Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak ettiğinde

Osmanlılar İngiltere ve Fransa'dan destek bekletiler, fakat hiçbir diplomatik destek bulamadılar. Bu ise Jön Türkler arasında büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Diğer bir ifadeyle, İngiltere gibi bir liberal demokrasinin Meşrutiyet rejiminin mukadderatını aslında pek de umursamadığı yönünde algılandı. Yoksa İttihatçılar başlangıçta İngiltere ve Fransa'ya büyük ölçüde yakın duruyorlardı. Özellikle de sivil kesimi yakın duruyordu. Belki *Enver* ve *Mahmut Şevket Paşa* gibi askerlerin Almanya ile bağlantıları vardı, fakat diğer İttihatçıların Almanya'ya olan bakışları kuşkuluydu. Çünkü Almanya o zamana değin Abdülhamit'i desteklemişti.

Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinde 1908'in idealleri olarak belirtilen "adalet, uhuvvet, müsavet ve hürriyet" ilkelerinin işlevini nasıl değerlendirebiliriz? Bu dönemin ruhunu yansıttığını söyleyebileceğimiz bu kavramsallaşturmalar, neden daha önceki dönemlerde değil de bu dönemde ortaya çıktı?

Osmanlı modernleşmesi tabii ki de İttihat Terakki ile veya Jön Türk devrimi ile başlamıyor. Bunu çok daha fazla geriye götürebiliriz. Bir kere *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nu, 1839 tarihli *Tanzimat Fermanı*'nı düşünmek lazım. Burada can, ırz ve mal güvenliği teminatı veriliyor, ilk önemli maddesi odur *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun. Bu aslında çok önemli bir teminat; bu bir anlamda insan haklarının ilk kez ifade edildiği bir belge. Bu anlamda ben modernleşmeyi biraz oradan başlatıyorum. 1856 tarihli *Islahat Fermanı*'na baktığımızda, bence bu belge çok manidar bir metindir. Çok önemli bir belgedir çünkü biraz önce *hürriyet, uhuvvet, müsavattan* bahsettiniz, şimdi bakınız müsavet yani eşitlik ilkesini ilk kez *Islahat Fermanı*'nda görüyoruz. Yani Müslümanlarla Gayrimüslimlerin, bir ırk veya mezhep farkı olmaksızın, yasa önünde her anlamda eşit olmaları ve Hıristiyanların veya Yahudilerin bürokrasiye prensipte girme hakkının tanınması ilk kez *Islahat Fermanı*'nda ilan edilmiştir. Islahat Fermanı'ndaki başka bir önemli husus da şudur: yurttaşlık kavramının modern anlamda ilk kez kullanılması. Dolayısıyla vatandaşlığın ilk kez 1856'da ifade edildiğini görüyoruz. Bir üçüncü belge 1876'da ilan edilen *Kanun-i Esasi*'dir. *Kanun-i Esasi* belgesi, *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ve *Islahat Fermanı*'nda belirtilen ilkeleri sentezlenmiştir. Yani bir kere herkes Osmanlıdır, herkes yasa önünde eşittir ve her türlü insan hakları teminat altına alınmıştır. Mesela işkence yasaktır. Yasal sınırlar dahilinde olmak kaydıyla ifade özgürlüğü tanınmıştır. Bütün bunlara bakarsak, 1908 öncesinde ciddi bir birikimin mevcut olduğunu görüyoruz. Fakat bu birikimin kuvveden fiile dönüştürülmesini aslında İttihatçılar yapmıştır diyebiliriz. Siz bu sorunuzda İttihatçıların kullandığı hürriyet, uhuvvet, müsavet ilkelerine bir de adalet ilkesini eklediniz. Adalet ilkesi tabii çok eskilere giden, klasik dönem Osmanlı, hatta Osmanlı öncesi eski Orta Doğu geleneklerinde, İran geleneklerinde gördüğümüz bir şey. Adalet, adil idare, adil nizam, *nizam-ı âlem* biçimlerinde dile getirilmektedir. Yani adalet anlayışı her zaman vardı. Her Osmanlı padişahı tahta çıktığında bir *adaletname* neşrederdi. Yani benden önceki padişah böyle böyle yaptı ama ben iyilik yapacağım diyerek bir *adaletname* neşrederdi. Esasında *Gülhane Hatt-ı Hümayun* da öyle bir adaletname geleneğine dâhildir. Ama aslında içerdiği ilkeler açısından bir devrimdir *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*. Adalet anlayışındaki farkı biz şurada görüyoruz. Eski klasik Osmanlı geleneğinde adalet dediğiniz şey insanlar arasında eşitlik değildi; herkesin haddini bilmesiydi, kimsenin haddini aşmamasıydı. Yani farklı toplumsal zümreler

vardır ve insanlar o toplumsal zümreler içinde olup “eğer reaya isen reayasındır”, yani “*raiyet oğlu raiyettir*” anlayışı söz konusuydu. Yani hadlerin bozulması adaletsizliği yaratırdı. Hâlbuki 1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği ilkelerdir *liberté, fraternité, égalité*: yani hürriyet, uhuvvet, müsavat ilkeleri. *Jön Türk* hareketinin, İttihat Terakki'nin kurucularından biri olan *Ahmet Rıza*, Fransız İhtilali'nden çok etkilenmişti ve *Comte'çuluktan* etkilenmişti. Bir anlamda bu geleneği *Ahmet Rıza* dolayısıyla ve diğer *Jön Türklerin* de Fransız ihtilalinden etkilenmeleri bağlamında görmemiz lazım. Fakat bu birikim dediğim gibi gökten zembille inmiş bir olay değildir; ta *Tanzimat*'tan gelen bir sürecin meyvesidir.

İttihat Terakki'nin 1908 sonrasında toplumu şekillendirmede kullandığı araçlar nelerdir? Mesela eğitimi topluma kendi ideallerini yaygınlaştırmada bir araç olarak nasıl kullanmışlardır?

Şimdi, İttihat ve Terakki Cemiyeti dediğimiz zaman cemiyetin önde gelenlerinin 1908 yılında yaşça benden, hatta sizden daha geç insanlar olduğunu unutmamak gerekir. Aslında yaptıkları işi bir deli cesareti veya cahil cesareti ürünü olarak düşünmek lazım. Bunlar hakikaten belli bir takım kaygılarla korkularla yer altı örgütlenmesine bulaşmış ve kelle koltukta dağa çıkmış deli fişek insanlardı ve hiçbirinin yaşı 27'yi veya 28'i geçmiyordu. Belki Talat bunların içinde bir istisnaydı. Yaşça daha büyük olan Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin, Ziya Gökalp dağa çıkan, devrimi bilfiil gerçekleştiren kadronun parçası değildiler. Dolayısıyla bu harekete giren ve Jön Türk devrimini gerçekleştiren insanların bir siyasi terbiyesi, bilgisi veya ciddi bir programı aslında yoktu. Bunlar esas olarak yer altında Namık Kemal ve Ziya Paşa şiirlerini okumuş insanlardı. Arada vatan şiirleri okuyup aynı zamanda meşrutiyetçi ideallere sahip olan insanlardı. Bunlar, eğer meşrutiyet rejimi tekrar gelecek olursa, şayet Kanuni Esas-i tekrar yürürlüğe sokulacak olursa, bu takdirde her şey sanki iyileşecekmiş, bütün sorunlar kendiliğinden çözülecekmiş gibi düşünüyorlardı. Tutup da içlerinde öyle “biz nasıl bir rejim kuracağız, nasıl bir eğitim sistemi geliştireceğiz, iktisadi hayatı nasıl dönüştüreceğiz” türünden ciddi fikir yürüten pek yoktu. Devrimi gerçekleştiren ekibin dışında olup da bu konularda fikir yürütenlerden başlıcaları ise Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin ve sonradan etkili olacak olan Ziya Gökalp'tır. Auguste Comte'cu pozitivist düşünceden etkilenmiş olan *Ahmet Rıza Bey*, kafasında buyrukçu ve merkeziyetçi bir düzen fikrine sahipti. Öte yandan *Prens Sabahattin*'in kafasında çok net bir liberal düzen anlayışı vardı; yani bireyciliğin ön planda olacağı, merkeziyetçiliğin ve devlet otoritesinin mümkün merteye azaltılacağı, hür teşebbüsün gerçekleştirileceği bir düzen ideali vardı. Dolayısıyla bu ikisinin kafasında az çok bir programdan söz edebiliriz. Ama *Jön Türk* devrimini fiilen gerçekleştiren ekip çok genç bir kadroydu ve kafalarında böyle şeyler olduğuna dair bir emare yoktu. Bundan ötürü devrimi gerçekleştirdiklerinde ilk başta bocaladılar ve hatta bocaladıkları içindir ki doğrudan doğruya yönetimi ele almadılar. Bunda başka bir etken daha vardı. Sina Akşin'in de kitabında bahsettiği üzere, bunlar çok genç insanlardı; Osmanlı İmparatorluğu'nda ise geleneksel olarak yönetimin daha çok yaşlı, aksakallı veya yetişkin, oturaklı bir takım paşaların, zevâtn elinden yürütülmesine alışık bulunduğu bir siyasal kültür söz konusuydu. Biraz da o nedenle İttihatçılar devrim yaptıktan sonra doğrudan doğruya nezaretleri ellerine almadılar. Fakat *Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa, Sait Paşa* gibi

bir takım devlet erkânından çıkma, yetişkin, oturaklı paşalara yönetimi devrettiler. Arka planda, uzaktan kumanda diyebileceğimiz veya denetleme iktidarı diyebileceğimiz bir şekilde vaziyeti kontrol etmeye çalıştılar. Yani biraz da bu süreç içinde kafaları şekillenmeye başladı. Bu genç devrimcilerin muhtemelen kafalarında ilk şekillenen şey milliyetçilikti. 1908 öncesinde Makedonya dağlarında Bulgar ve Sırp çeteleri kovalarken İttihatçı genç zabitlerin aldıkları en önemli dersin milliyetçilik dersi olduğu söylenebilir. Ancak İttihatçılar devrimi yaptıktan hemen sonra etnik milliyetçiliklerini açıktan dışa vuran herhangi bir siyaset uygulamadıklarını biliyoruz. Aksine, kullanılan söylem *İttihad-ı Anâsır*'ı (etnik unsurların birliği) vurguluyordu. Öte yandan İttihad ve Terakki aleyhine güçlenen bir liberal muhalefet söz konusuydu. Ancak *31 Mart olayı*, Prens Sabahattincilerin liberal muhalefetinin itibarının kaybolmasına yol açtı. Bunun karşısında ise İttihatçılar itibar kazandılar. 1909'dan sonra ise artan ölçülerde, adı resmen açıklanmasa da merkezîyetçilikle birlikte yürüyen bir Türkçü bir program yürütmeye başladıklarını görüyoruz. Örnek olarak, *Rum Ortodoks* cemaatinin Fatih Sultan Mehmet döneminden beri sahip olduğu kültürel imtiyazların kaldırılması, gayrimüslimlerin askerlik hizmetlerinden muaf sayılması gibi ayrıcalıkların iptal edilmesi; Arapça konuşulan vilayetlerde mahkemelerde ve devlet dairelerinde artık Arapça'nın yasaklanması ve sırf Türkçe'nin geçerli olması gibi uygulamalar gösterilebilir. Aynı durum Arnavutluk bölgesi için de geçerlidir. Dolayısıyla böyle bir milliyetçi ve merkezîyetçi bir program giderek ön plana çıkmaya başladı. Bu program karşısında muhalefet kendini örgütlemeye çalışıyordu. *Ahrar Fırkası*, *Ahali Fırkası* veya *Mutedil Hürriyetperveran* fırkaları gibi muhalif fırkalar, artan İttihatçı baskısı altında, 1911'de tek bir parti altında, yani *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* altında birleştiler. Bu fırka dahilinde liberal Müslümanlar, muhafazakar ulema, Rumlar, Ermeniler birleşmişlerdi. Dolayısıyla konu artık merkezîyetçi milliyetçiliğe karşı bir ademi merkezîyetçi liberalizm mücadelesine dönüştü. Bu mücadele Balkan Savaşları sırasında, Ocak 1913'te gerçekleşen Bab-ı Âli baskısıyla İttihatçılar lehine sonuçlandı. *Balkan Savaşları*'ndan sonra artık İttihatçıların kafalarının çok daha netleşmiş olduğunu, mesela yeni bir iktisadi programın uygulanmaya başlandığını görüyoruz. Burada artık bir Türk Müslüman burjuvazisinin devlet eliyle yaratılma çabalarına rastlıyoruz. Eğitim alanına baktığımızda, 1908-1913 devresinde gördüğümüz en önemli eğitim reformu girişimi olarak imparatorluk dahilindeki tüm devlet ve özel, Müslim ve Gayrimüslim okullarının Maarif Nezareti'nin merkezi denetimi altına alınması çabasını gösterebiliriz. Bu meyanda Maarif Nazırı Emrullah Efendi "Tûbâ Ağacı Nazariyesini", yani eğitimin yüksek okullardan başlayarak kademeli olarak orta okullara ve sonra ilk okullar seviyesine doğru, yani yukarıdan aşağıya ıslah edilmesi görüşünü savunmuş ve uygulamaya çalışmıştır. Ancak başarılı olamamıştır. Öte yandan eğitim bilimcisi Mustafa Satı Bey (Satı al-Husrî) ilk kez Müslümanlara yönelik olarak ana okulu eğitimini geliştirmeye çalışmıştır. Satı Bey açısından eğitimin temel amacı kişilik olarak bağımsız ve sağlam bireylerin yetişmesiydi. 1913'ten sonra ise daha ziyade Ziya Gökalp'in Emile Durkheim sosyolojisinden mülhem kolektiviteye önem veren eğitim yaklaşımını görmekteyiz. Ziya Gökalp açısından eğitimin ana gayesi bir kolektivite olarak Türk ulusunu geliştirmektir.

İttihatçıların hem muhalefeti kontrol altında tutmak, hem de kendi ilkelerini yaygınlaştırmak için ne tür araçlar kullandıklarını söyleyebiliriz?

1913'e kadar, yani Balkan Savaşlarına değin İttihat ve Terakki'nin örtülü bir milliyetçilik yaptığından bahsetmiştik. Bir merkezîyetçilik politikaları vardı ve örtülü bir milliyetçilik vardı, buna karşı Osmanlı taşrasında ciddi bir takım tepki hareketleri zuhur etti. Mesela, Arnavutluk'ta üst üste ayaklanmalar oldu, Suriye'de isyanlar oldu, mesela *Dürzî* ayaklanmalarını biliyoruz. Yemen'de ayaklanmalar oldu ve bunların bastırılması sürecinde o kadar enerji kaybedildi ki bu enerji kaybı Trablusgarp'ın ve Balkanların kaybıyla sonuçlandı. Eğer bu merkezîyetçilik politikası olmasaydı belki *Balkan Savaşı* da olmayabilirdi. Arnavutlar bir anlamda düşman bir kitle olarak ortaya çıkmazdı. Şimdi, Balkan Savaşlarının kaybedilmesiyle birlikte çok radikal ideolojik yeni bir yapılanmayla karşı karşıya geliyoruz. Çünkü artık Balkanlar kaybolduktan sonra, imparatorluk içindeki Hıristiyan unsurların yani Rumların sayısı da azalmıştı, fakat tek bir ciddi Hıristiyan unsur olarak Ermeniler kalmıştı. Buna karşın büyük bir Türk, Kürt ve özellikle Arap unsuru söz konusuydu. Böyle olunca 1913'ten itibaren *Ziya Gökalp*'ın *Türk Yurdu* dergisine yazdığı fakat bir anlamda bir tür siyasi slogan niteliğindeki "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" makaleler dizisi ve bu dizinin sunduğu yeni siyasi program gündeme geldi. Burada Türkleşmek ve İslamlaşmak, ikisini de bir arada görüyoruz. Bu noktada Osmanlı Devleti, İttihatçılar, aslında ciddi bir şekilde İslamcılığa savruluyorlar. Hem Türkçülük hem de İslamcılığı bir arada kullanmaya başladılar. Bu dönemde aslında Osmanlı Devleti'nin, *İttihat ve Terakki*'nin toplumsal kontrol mekanizması olarak dini önemli ölçüde ön plana aldığını söyleyebiliriz. Bir de Balkan Savaşlarının yarattığı felaketi düşünmek lazım. Yani Balkanlar dediğinizde 470-480 yıl boyunca imparatorluğun egemenliği altında kalmış anavatanı... Yani Balkanların kaybedilmesi bugün mesela bizim Adana'yı veya İzmir'i veya İstanbul'u kaybetmemize benzeyen çok travmatik bir hadiseydi ve bu travmatik hadise dolayısıyla çok kuvvetli bir milliyetçi duygunun, fakat İslamiyet'le çok yoğun karışık bir duygunun oluşmasına neden oldu. Bu hissiyatı katmerlendiren bir başka etken Balkanlardan sel gibi akan muhacirler oldu. Yüz binlerce Müslüman halk göç etti. Bunun içinde Arnavutlar da vardı, *Pomaklar* da vardı. Bütün bu kitlenin önemli bir kısmı Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştiler. Savaşın yarattığı felaket ve ağır toplumsal sarsıntı tüm Anadolu'da hissedildi. Bu dönemde İslam duygusu, ki zaten kuvvetliydi, imparatorluk çapında daha da büyük bir güç kazandı, ve bu konjonktürde İttihatçıların İslamiyet'i bir siyasi kontrol aracı olarak kullandıklarını söyleyebiliriz. O dönemde, enteresandır, sadrazamlığa *Sait Halim Paşa* oldu. *Sait Halim Paşa* Mısırlıdır. *Kavalı Mehmet Ali Paşa* sülalesinden. Yani bir sadarete Mısır'dan bir adamın getirilmesinde de bu sembolizm vardır; yani İslamiyet'e, Panislamizm'e verilen önem.

1908'in Türk siyasi hayatına ne tür katkıları olduğundan bahsedebiliriz?

Doğrusunu söylemek gerekirse 1908'de *Kanun-i Esasi*'nin tekrar yürürlüğe konması ve bunun getirdiği yeni siyasi yapı o zamana değin görülmemiş bir özgürlükçülüğü, bir fikir çeşitliliğini ve kamusal alanda bir tartışma ortamını yarattı. Ancak bu ortam 1913'e kadar, yani Balkan Savaşlarına değin sürdü. Balkan Savaşları esnasında

İttihat ve Terakki'nin yaptığı askeri darbe ve etkin bir şekilde oluşturduğu askeri diktatörlük bir anlamda buna bir son verdi. 1913'ten sonra da bazı tartışmalar oldu, ama bunlar çok büyük bir ölçüde *İttihat ve Terakki*'nin denetimi altında olan tartışmalardı. Bu anlamda 1908-1913 dönemindeki çoğulculuğu yaratan bir takım aktörlere baktığımızda bu aktörlerin aslında 1913'ten sonra pek de etkilerinin kalmadığını görüyoruz. Pek çoğu çünkü yurtdışına kaçmıştı, bir kısmı Sinop'a veya değişik yerlere sürgüne gönderilmişti ve bu sürgün ve kaçış durumu 1918 sonlarına, Mütareke dönemine kadar devam etti. Mütareke döneminde ise daha başka türlü koşullar vardı. Yani İstanbul *Müttefik* işgali altında girmişti ve her ne kadar 1913 öncesindeki çoğulculuğu sağlayan insanların bir çoğu geri döndüyse bile 1908-1913 dönemine benzeyen bir zenginlik aslında yoktu. O bakımdan bizim aslında bir anlamda bir kesintiden söz etmemiz gerekir. Bu kesinti Tek Parti Dönemi'yle iyice katmerlendi. Toparlamak gerekirse, 1908-1913 arasında çoğulcu ve parlamenter yaşam anlamında önemli bir canlılık vardı. Fakat bu canlılık daha o dönemde bile giderek artan ölçülerde *İttihat ve Terakki*'nin baskısına ve kısıtlamalarına maruz kalıyordu. Bu kısıtlamalara karşı muhalefetin verdiği bir mücadele vardı, fakat muhalefetin meclis dışında örgütlenmesinde dahi ciddi engeller vardı. Bütün güvenlik güçleri, polis, ordu, jandarma İttihatçıların elindeydi. Dolayısıyla muhalefet meclis dışında fazlaca bir varlık gösteremiyordu. Bundan ötürü çoğulculuk meclis tartışmalarıyla ve basın yayın organlarının eleştirileriyle şekilleniyordu. 1913'ten sonra bu da pek kalmadı. Bu anlamda hakikaten 1908-1913 dönemindeki çoğulculuğun günümüze doğrudan doğruya yansımaları olmuş mudur, benim bu konuda çok ciddi şüphelerim var. Eğer hakikaten 1908'den bugüne kadar bir gelenek olsaydı, ciddi bir devamlılık olsaydı, biz bugün Türkiye'de demokrasi alanında çok daha farklı, belki çok daha ileri bir noktaya gelebilirdik diye düşünüyorum. Çünkü, bir 1908-1913 arasında bir deneyim var, ama bu deneyim kesintiye uğratılıyor. İkincisi Kurtuluş Savaşı dönemi Ankara'sında da enteresan bir çoğulculuk var. Ankara'daki *Türkiye Büyük Millet Meclisi* sadece ve sadece *Mustafa Kemal* taraftarlarını değil fakat çok ciddi anlamda onu eleştiren grupları da, Yeşil Ordular olsun, İkinci Grup dediğimiz grup olsun, muhalefeti barındırıyordu. O dönemin TBMM'si oldukça canlı bir tartışma arenasıydı. Burada farklı etnik unsurların da bir anlamda kendini ifade ettiğini görüyoruz, özellikle Kürtler ve Çerkezler gibi. Fakat 1925'te, Takrir-i Sükûn ile beraber yine bir kesintiyle karşı karşıya geliyoruz. Çok partili siyasal yaşamın başlangıcına baktığımızda *Demokrat Parti* kurucularının köken itibarıyla koyu İttihatçı, *İttihat ve Terakki* ve *CHP* asıllı politikacılar oldukları dikkati çekmekte. Örneğin *Celal Bayar*, *Adnan Menderes*, *Refik Koraltan*. Hatta *Refik Koraltan* 1920'lerde İstiklal Mahkemesi yargıçlarından birisiydi. *Fuat Köprülü* de Tek Parti rejiminin adamıydı. Aslında biz 1945 sonrasında başlayan "demir kırat serüveni" ile ortaya çıkan çoğulculuğun bir bakıma sil baştan yeniden girişilen bir deneyim olduğunu söylemek zorundayız. Çünkü bu sürecin baş aktörleri eski İttihatçılar ve *CHP*'lilerdi. O bakımdan çok üzülen söylemek zorundayım ki, biz bugünden geçmişe bakıp, nostaljik bir özlemle, "ya biz ne gibi şeyler yaşamışız" diye bakıyoruz. Fakat bir üzüntüyle, bir acıyla bakıyoruz. Çünkü 1908-1913 döneminde tartışılabilen konuları bugün dahi konuşmuyoruz. Bakın mesela merkezîyetçilik, ademi merkezîyetçilik tartışması veya tevzi-i mezuniyet ilkesi o dönemde konuşulurken bugün, mesela bir federasyon lafını ortaya atınca böyle bir söz vatana ihanet veya bölücülük olarak algılanıyor, 301.

maddeye dâhil edilecek bir konu oluyor. Bu durumda biz bir anlamda henüz 1908 noktasına bile daha gelmiş değiliz.

Buradan devam edersek, bugün tartışılan meseleler açısından düşündüğünüzde, o dönemle bu dönem arasında tartışılan konular açısından başka ne gibi ortaklıklar görebiliriz?

Bir konu mesela İslamiyet tartışmasıdır. Şimdi 1908 dönemi şu anlamda önemlidir: o yıllarda çok ciddi anlamda ve derinlemesine entelektüel tartışmalar söz konusu ve bu tartışmaların konularından bir tanesi de İslamiyet meselesiydi; modernist İslamcılık yani. İslamiyet'in günümüzün hayatıyla uyumlu hale getirilmesi veya modernist İslamcılık konusu... 2.Meşrutiyet yıllarında *Sırat-ı Müstakim* ve onu takip eden *Sebil-ül Reşad* dergisi yayınlandı. Bu derginin yazarları arasında, Mehmet Akif Ersoy, Babanzade Ahmed Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Şemsettin gibi isimler vardı. Bunlardan sonuncu isim daha sonra Tek Parti döneminin son başbakanı olacak Şemsettin Günaltay idi. Hatta Yusuf Akçura dahi yazıyordu bu dergide. O dönemde yapılmış olan İslamiyet'in modernleştirilmesi, mesela içtihat kapısının açılması gibi tartışmalar bir anlamda Cumhuriyet dönemiyle birlikte kesintiye uğradı. Bugüne baktığımızda bu tartışmaları ancak belki *Abant*'taki tartışma sürecinde veya *Fethullah Gülen*'in bir takım açıklamalarında görebiliyoruz. Fakat 1908'deki o zenginliği ve o açıklığı günümüzde çok fazla göremiyoruz gibi geliyor bana. Bu arada unutmamak gerekir ki 1908 döneminde Osmanlı İmparatorluğu çok uluslu bir imparatorluktu, sırf Türkler yoktu. Arnavutlar vardı, Ermeniler vardı, Rumlar vardı, Araplar vardı ve bu kültürel çoğulculuğun, çeşitliliğin getirdiği bir zenginlik söz konusuydu. Bugüne baktığımızda ise bir taşralılık görüyoruz. Biraz daha açmam gerekirse, şu anlamda taşralılıktan söz etmek lazım: 1908'den 1918'e kadar Osmanlı şehirleri, ister Selanik, İstanbul, Beyrut veya İzmir olsun, kozmopolit birer kentsel merkezdi ve dünya kültürüne çok daha açık yerlerdi. Fakat Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve bütün bu çatışmaların getirdiği yıkımlar ve katliamlar sonucunda, ve sırf İttihatçıların işledikleri insanlık suçları değil, ama Balkan Savaşları'nın yetişmiş iyi eğitilmiş Müslüman Türk kuşaklarını da yok etmesi, Çanakkale Savaşı'nda on binlerce okumuş Türk gencinin, yani Türk eğitim sermayesinin ortadan kalkması, Kurtuluş Savaşı'nda ölen zabıtlar, dolayısıyla tüm bu kayıpları topluca düşünecek olursak, 1920'ler Türkiye'sine gelindiğinde karşımıza insan birikimi açısından epeyce cılızlaşmış, 1908 birikimini yitirmiş, iktisaden çok fakirleşmiş, çok çok taşralaşmış, o renkli çoğulculuktan bir gri tek düzeliğe inmiş taşra kalıntısı bir devlet çıkmaktadır. O 1920'lerin taşra kalıntısı ortamından günümüzün sosyal ve ekonomik erinç noktasına gelmek hiç de kolay bir iş olmamıştır. Ama bugüne baktığımızda o renkliliği bence pek göremiyoruz; bu bakımdan bir karşılaştırma yapmak için şunu söylemek lazım. Şu anda Türkiye'de olan kültürel zenginleşme daha farklı bir gelişmedir. Anadolu'nun taşrası veya periferisinde kalanlar giderek merkezle bütünleşmekte ve şehirleşmekte. Fakat bunun 1908 dönemindeki şehirlilikle hiçbir alakası yoktur; başka bir evrendeyiz biz aslında.

1908 ve II. Meşrutiyet dönemi hakkında sizin eklemek istediğiniz başka şeyler var mı?

Şunu eklemek isterim; 1908'i gerçekleştiren kuşak aynı zamanda Cumhuriyet'i kuran kuşaktır, bir kere bunu altını çizmek lazım. O kuşağın oluşmasını sağlayan ise Sultan II.Abdülhamit'tir. Çünkü gerek Atatürk olsun, gerek *İsmet İnönü*, *Fevzi Çakmak*, *Kazım Karabekir* bütün bu kuşak, *Enver*, *Niyazi*, *Talat*, bunların hepsi Abdülhamit döneminde kurulmuş olan okullarda yetişmiş insanlardır. Dolayısıyla, Abdülhamit'in döneminde yapılmış olan altyapı reformları, eğitim reformları, kültür modernleşmesinin hem 1908 devrimine hem de Cumhuriyet'in oluşumuna etkisini küçümsemememiz lazım.

Yani aslında yaptığı reformlarla, Abdülhamit bir anlamda kendi altını da oydu diyebilir miyiz?

Aslında bu konuda Abdülhamit'in düşüncelerini belki biraz konuşmak gerekir. Aslında ben şahsen, Abdülhamit'in çok içten içe ve çok vicdanen bir noktadan sonra bir Meşrutiyete geçileceğine inandığını düşünüyorum. Çünkü Abdülhamit döneminde zaten ilk Meclis-i Mebusan açılmıştı. 1877'de hatta Mithat Paşa'nın ülke dışında sürülmesinden sonra dahi Meclis-i Mebusan açılmıştır. Abdülhamit'in bazı layihaları var, bazı muhtraları var. Özellikle *Tunuslu Hayettin Paşa*'ya yazdığı bir muhtırası var ki çok enteresandır. Bu 1879 tarihli bir muhtıradır. Muhtırada denmektedir ki "iki tür siyasi rejim vardır, biri liberalizm rejimidir, bir de *konservasyon*". Liberalizm ve *konservasyon* Abdülhamid'in kendi kullandığı terimlerdir. "Liberalizmin olumlu yönleri ve olumsuz yönleri vardır, *Konservasyonun* da olumlu ve olumsuz yönleri vardır" der. Bu bağlamda meclis yönetiminden de bahseder ve der ki: "halkın eğitim durumu iyileştikten sonra bu ikisinin dengeleyicisi olan Şeriat'ın sağlayacağı hukuksal çerçeve dairesinde meclis açılmalıdır". Abdülhamid'in bu yönde bir ifadesi vardır. Abdülhamit, bu bağlamda meclis yönetimini gayri meşru bir yönetim biçimi olarak görmemiştir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun o anki durum açısından sakıncalı kabul etmiş bir kişidir.

Aslında, Türkiye'de muhafazakârlığın sürekli kullandığı kavramsallaştırmalardan bir tanesi değil midir bu "halk hazır değil" gerekçesi?

Evet, ama aslında Abdülhamit modernist bir kişiydi, yani modern bir kafaya sahip bir adamdı ve uzun vadede, belki de kendi bakış açısından "ister istemez", kaçınılmaz olarak bir meşrutiyet rejiminin yeniden kurulacağına inanıyordu. Dolayısıyla da 1908'de Manastır'da özgürlük ve hürriyet ilan edildiğinde ve Makedonya'dan Yıldız Sarayı'na telgraf mesajları yağdığına ne *Sait Paşa*, ne *Kamil Paşa*, ne *Avonyalı Ferit Paşa* hürriyet'i ilan etme konusunda gönüllüydüler. Hem Abdülhamid'den korkuyorlardı, hem belki de Bab-ı Âli bürokrasisinin temsilcileri olan bu zevat zaten Meşrutiyete inanan insanlar değillerdi. Bu işi Abdülhamit kendisi yapmıştır. İstanbul'da hürriyet'i ilan ettirmiştir.